

ÚJ TÖREKVÉSEK A JAGELLÓ-KORI RENDISÉG KUTATÁSÁBAN A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Történetírásunk a 19—20. század fordulójára nagy vonalakban az alábbi képet alakította ki a Jagelló-kori rendi küzdelmekről: Mátyás király halála után az uralkodó osztály két, egymással szemben álló pártra oszlott. Az egyik oldalon álltak a főrendek, vagyis az egyházi- és világi nagybirtokosok, a másik oldalon a köznemesség. A főrendek alkották az úgynevezett udvari pártot, amely általánosságban Habsburg-, illetve németbarát politikát folytatott, és így módon előkészítette a Habsburg család magyarországi hatalomra jutását. A köznemesi párt ezzel szemben úgynevezett nemzeti párt volt, amely a nemzeti királyság eszméjét képviselte, és a korszak második felében egy főúr, Szapolyai János erdélyi vajda irányítása alatt állt, akiben a párt a leendő nemzeti királyt látta. Abban már eltért a kutatók véleménye, hogy az ország szempontjából melyik párt politikája volt a hasznosabb, illetve, hogy a pártküzdelmek milyen mértékben befolyásolták a későbbi fejleményeket. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a főrendek és a köznemesség szemben álltak egymással.¹

A szembenállás legnyilvánvalóbban és legélesebben az országgyűléseken mutatkozott meg. Szabó Dezső a Jagelló-kori diéták történetével foglalkozva a kutatás korabeli álláspontját sok tekintetben módosító következtetésekre jutott. A szerző dolgozatai historiográfiai szempontból azért jelentősek, mert két korszak határmezsgyéjét jelölik ki: jelzik, hogy a kutatás a korábbi eszközökkel és szemlélettel már nem folytatható tovább, megújulásra van szükség. A megújulás irányát Szekfű Gyula egyik írása, a Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában című művéről írt bírálata jelöli ki.

Vizsgáljuk először Szabó Dezső kutatási eredményeit! A szerző először 1904-ben tett közzé tanulmányt az 1519—1524 közötti diétákról,² majd 1908-ban a Századokban jelentetett meg dolgozatot „Magyar országgyűlések 1505—1508” címmel.³ A felületes szemlélő Szabó Dezső dolgozatában a korábbi időszak történetírásának változatlan eszközökkel való folytatását láthatja csupán. Azonban az alaposabb vizsgálat arról győzött meg bennünket, hogy a szerző nem fogadta el kritikátlanul a korábbi történetírás merev tételeit az

¹ Terjedelmi okok miatt a korábbi szakirodalomból csak néhány jellemző művet emelhetünk ki: FRANKÓI VILMOS: Magyarország a Mohácsi vész előtt. Bp. 1884.; Uő.: A Hunyadiak és a Jagellók kora. A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1896. III. kötet.; ACSÁDY IGNÁC: A magyar birodalom története. Bp. 1904. II. kötet.

² SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlés története, 1519—1524. Makó. 1904.

³ SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlések 1505—1508. In: Századok 1908. 697—719.

udvarhű főrendekről és a nemzeti érzelmeket tápláló köznemességről, hanem a kép pontosítására törekedett. Különösen nyilvánvaló ez a szándék az 1909-ben megjelent „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” című művében.⁴ Ezzel a dolgozattal kapcsolatban bontakozott ki Szabó Dezső és Szekfü Gyula között az a vita, amely megvilágította a két historikus történetiszemléletének különbségeit.

Szabó Dezső a haza ügyének szempontjából a köznemesi párt tevékenységét ítélte hasznosabbnak, a nemzeti párt és Szapolyai sikereit tartotta örvendetesnek. „A nagy károk ellenére az 1514-es parasztlázadás nagyban elősegítette a közrend ügyét. Mértéktelenül megnőtt Szapolyai Jánosnak, a köznemesség fejének tekintélye.”⁵ E megállapítás azt tükrözi, hogy Szabó Dezső a kutatás azon vonulatához csatlakozott, amely szerint az ország érdekeit a köznemesség politikája szolgálta jobban. Ebben a vonatkozásban Szabó Dezső munkássága nem jelentett megújulást. Nagy előrelépés viszont az, hogy az uralkodó osztályon belüli csoportharcokat a maguk belső dinamikájának megfelelően, a hangsúlyeltolódásokat és az erőviszonyok változásait bemutatva ábrázolta. Újszerűen hatott az a kép, amelyet a rendi küzdemekről rajzolt. Bemutatta, hogy a köznemesség Szapolyai nélkül, sőt annak ellenére is tudott politizálni, az erdélyi vajda sem hagyatkozott kizárólag a nemzeti párt támogatására, hanem a mindenkori konkrét politikai helyzetnek megfelelően hol a köznemességgel szövetekezett, hol valamelyik főúri konföderációba lépett be, hol pedig a főpapokkal fogott össze. Arra is rávilágított Szabó Dezső, hogy a főrendek sem voltak egységesek, ellentét volt az egyházi- és világi arisztokrácia között, az udvari párt sem volt egyértelműen németbarát, és a főpapság sem riadt vissza attól, hogy adott esetben a köznemességgel szövetekezzen. A korábbi leegyszerűsített és a történeti valóság sokszínűségének meg nem felelő képet Szabó Dezső a forrásokra támaszkodva fölváltotta egy sokkal életszerűbb, és a történeti hűséghez közelebb álló ábrázolással, amely ugyan továbbra sem volt mentes a tévedésektől és hamis interpretációktól, de megingatta a korábban általánosan elfogadott képet, és további ösztönzést adott a kutatásoknak.

Megállapította, hogy 1518-ban a vajda útja elvált a köznemességtől: „Amint a vajda elhagyta a pártját és csatlakozott a főnemességhez, tábora is elvált tőle.”⁶ Ebből következik az 1518-as rákosi országgyűlés két nagy tanulsága: „Szapolyai nem elég erős pártja kézbentartására, a köznemesség viszont Szapolyai nélkül is hajlandó önálló politikai cselekvésre”.⁷ A szerző persze elítélte az erdélyi vajda ezen politikai lépését: „Okvetlenül helytelen volt, hogy a vezér elhagyta pártját, és a főnemességhez csatlakozott, ...a köznemesség körében nagyot csökkent Szapolyai tekintélye.”⁸ A gyorsan változó politikai küzdelem belső frontvonalainak módosulására is rávilágított Szabó Dezső: „Az 1518-as bücsi dekrétum a köznemesség uralmát készítette elő, de a főnemesség kisajátította ezt Szapolyai támogatásával.... A köznemesség előtt csak egy út állt nyitva: eredménytelenné

⁴ SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909.

⁵ Uo. 1.

⁶ Uo. 19.

⁷ Uo. 20.

⁸ Uo. 24.

kellett tennie az arisztokrácia uralmát.”⁹ Elftőlőleg szőlt az oligarchiáról és a királyról, de nem kímélte a köznemesei politika irányváltozását sem: „1522-ben kitűnt, hogy a főrendek egy részének kormánya, az oligarchia uralma éppoly kevésse tudta megszabadítani az országot a bajoktól a király távollétében, mint amikor jelen volt....A köznemesség maga támadta meg a maga alkotta végzéseket, amelyek talán alkalmasak lettek volna a haza megmentésére.”¹⁰ A főrendek között is voltak érdekellentétek, amelyek politikai szakadást eredményeztek, de „1524-ben Báthori nádorságba való visszahelyezésével helyreállt a főrendek egysége.”¹¹ A főpapság és a főnemesség egymással gyakran ellentétbe kerülő politizálására utal az a tény, hogy „1525-ben a papság a rákosi dietán szolidáris a főnemességgel, a hatvani országgyűlés előtt pedig a papság szövetezik a köznemességgel.”¹² A korábbi időszak történéseinek felfogásával összhangban Szabó Dezső sem volt képes elvetni a középkori törvények és jogi viszonyok oly módon történő értelmezését, mintha azok a modern alkotmányosság keretei között megalkotott törvények lennének. Erről tanúskodik az alábbi idézet: „1517 második felében az ország rettenetesen érezte azt a csapást, hogy a törvények érvényessége megszakadt.”¹³ A rendi fejlődés előrehaladott voltának felismerése értékes vonása Szabó Dezső munkájának: „II. Lajos első éveiben már oly sok ügyet tartottak csak az országgyűlésen elintézhetőnek, hogy évente két diétát tartottak, még akkor is, ha az veszedelmesnek ígérkezett.”¹⁴

Szabó Dezső művét minden fogyatékosága ellenére előrelépésként kell értékelnünk a Jagelló-kori rendi küzdelmek kutatásában. Megítélésünk szerint a szerző fő érdeme az, hogy a korábbi statikusnak mondható képletet a Jagelló-kori pártküzdelmekről sikerült élettellel megtöltenie, differenciálnia, ha nem is mindig megcáfolhatatlanul, másrészt elsőként használt fel kiadatlan levéltári forrásokat.

A dolgozatot a kortárs Szekfő Gyula éles bírálatban részesítette,¹⁵ amelyet röviden szükségesnek tartunk ismertetni, mivel éppen a bírálat szempontjai azok, amelyek jelzik: a régi eszközrendszerrel történő kutatás helyett milyen irányú útkeresést tartott fontosnak a fiatal Szekfő Gyula. Így fogalmaz: „Az országgyűlésre vonatkozó adatokat egymás mellé állítja, s hiába várunk tőle feleletet oly kérdésekre, melyek országgyűlések történésténél alapvető fontosságúak. Kik vezették az országgyűlési tárgyalásokat, hol készültek a királyi propositiók, hogyan voltak az egyes néposztályok, mint rendek képviselve, hogyan és minő alapon sűrűsödtek össze a pártok, ilyen és hasonló kérdésekre várnánk az országgyűlések történéstétől a feleletet. Hallunk ugyan Sz. munkájában pártokról, köznemességről, főnemességről, megtudjuk, hogy a «köznemesség igen ügyesen kiszjítította

⁹ Uo. 55.

¹⁰ Uo. 59.

¹¹ Uo. 71.

¹² Uo. 95.

¹³ Uo. 16.

¹⁴ Uo. 11.

¹⁵ SZEKFŐ GYULA ismertetése SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlések történéstete II. Lajos korában című könyvéről. In: Századok 1911. 448—451.

magának Lajos programját», máskor, hogy a főnemesség «sajátította ki» a köznemesség programját, mindezen ítéleteknél olyan fogalmakat használ a szerző, melyeket nem akar, de nem is tud megértetni velünk. Ennek okát pedig csak abban láthatjuk, hogy tanulmányai körét túlságosan szűkre szabta. A XIX. század országgyűléseinek történetét meg lehetne írni olyan kütfőkől, melyek csakis az országgyűlés lefolyásával foglalkoznak (bár az események mélyére itt se igen lehetne látni, szélesebb alapvetés nélkül), mivel a parlamentarismus korában az országgyűlés állandó intézmény és szabályozott önálló életet él. A középkorban, s a Jagellók korában, a megalakulni kezdődő rendiség idején ellenben az országgyűlés csak színtér, ahol a régóta meglévő, vagy újonnan fellépő erőknek mérkőzése nyer látható alakot. A társadalmi osztályok, meglévő intézmények, kormányzási és közigazgatási szervek ismerete nélkül az országgyűlések története élettelen adattár lehet csak. A nagybirtok állapota, szervezete, a kisnemesség helyzete 1514 után, az erdélyi rendek képvisellete az országgyűléseken Szapolyai vajdasága alatt, Szapolyai és Werbőczy személyes viszonya, mindezek és hasonlók ismerete nélkül a diétákban csak látványosságokat láthatunk. Mikor a vajda egyszer 2000 emberrel ment Buda alá, vagy amikor a diéta tanácskozása szabadságát megóvandó, csak 200 lovast küld maga előtt oda: ilyen viszonyok között arról beszélni, hogy egyik párt a másiknak programját kisajátítja, legalább is anachronismus. A szerzőtől követett, a meglévő kevés tény előadására szorító módszer megakadályozza azt, hogy mélyebbre lásson, ...¹⁶ Szekfű a mű értékesebb részének a függelékét tartotta, amelyben néhány igen értékes névtelen jelentés található, illetve a törvényszövegek között variánsai hasznos előmunkálatként szolgálhatnak egy későbbi tudományos színvonalú kiadáshoz.

A szokásosnál jóval hosszabb idézet közlését azért tartottuk lényegesnek, mert pontosan felsorolja a korábbi Jagelló-kori országgyűlésekkel foglalkozó szakirodalom hiányosságait, és kijelöli azokat a kérdésköröket, amelyekre a későbbiekben választ kell adnia a kutatásnak a Jagelló-kori rendiség jobb megismerése érdekében.

Szabó Dezső a bírálatra adott válaszában¹⁷ számos kritikai megjegyzésre válaszolt, felsorolta művének azon elemeit, amelyek a korábbi szakirodalomhoz képest újdonságnak számítottak, de Szekfű azon, történetiszemléletre és előadásmódra vonatkozó megjegyzéseire, melyeket fentebb idéztünk, nem tudott válaszolni. Tegyük hozzá: Szekfű olyan összefüggések megvilágítását kérte számon Szabó Dezsőn, amelyekre előmunkálatok híján nem lehetett képes. Szabó Dezső a 19. századi tudományosság eszközeivel, annak szemléletét lényegesen meg is újítva dolgozott, és bizonyos pontokon tagadhatatlan, hogy előre vitte a kutatást, de Szekfű modern 20. századi történetírást igénylő követelményeinek nem tudott megfelelni. Megítélésünk szerint a kutatás szempontjából a két szerző közötti pengéváltás igen hasznosnak bizonyult, mert a Jagelló-kori országgyűlésekkel utóbb foglalkozó kutatók számára iránymutatóak voltak Szekfű Gyula kritikai megjegyzései.

¹⁶ Uo. 450—451.

¹⁷ SZABÓ DEZSŐ: Válasz Szekfű Gyulának „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” c. könyvről szóló bírálatára. In: Századok 1911. 553—555.

Szekfű az általa megfogalmazott kérdések egy részére is választ keresett 1912-ben napvilágot látott művében.¹⁸ A dolgozat nem kizárólag Jagelló-kori fejleményekkel foglalkozik, hanem egy fejlődési folyamatot követ végig, amelynek során kialakult a hűbériség sajátos magyarországi változata, a familiaritás. A mű nagy jelentőségű a Jagelló-kori rendi viszonyok megértése szempontjából, mivel hosszú történeti folyamatot vizsgál. A folyamat 1490–1526 közé eső része nem ábrázolható hitelesen az előzmények ismerete nélkül. Szekfű tanulmánya nem vethető össze a korábbi történetírással Jagelló-korról szóló alkotásaival. Teljesen mentes a moralizáló nézőponttól, illetve az azzal szükségszerűen együttjáró naív, felszínen mozgó magyarázatoktól, következtetésektől. Szekfű szigorúan csak a forrásokra hagyatkozott. Kitűnő lényeglátó képességével rámutatott a folyamatok, összefüggések jelentőségére. Nem fedezhető fel művében preconcepció, nem mondanivalójának függvényében döntötte le, hogy mely források a fontosak, és melyek a kevésbé fontosak, vagy mellőzhetőek, hanem a források beszélnek megvilágítva az általuk megőrzött történeti valóságot. Szekfű kutatásai a familiáris rendszer Jagelló-kori sajátosságainak korábban ismeretlen részleteit tárták fel. Okleveles anyag segítségével bizonyította, hogy nemesember ítélkezhetett nemesember felett, éppen akkor, amikor Werbőczy a nemesi egyenlőséget kodifikálta a Hármaskönyvben.¹⁹ Rámutatott arra, hogy a familiáris rendszer felemelkedési lehetőséget jelentett a nem nemesek számára is. „A földesúr udvarába berendelt jobbágyok familiárisi rangra emelkedhettek, ezért tiltja az 1514. évi törvény, hogy a bűnösök leszármazottai a földesúri udvartartásokban szolgálhassanak.”²⁰ A Jagelló-kori hatalmi viszonyok megértéséhez alapvető fontosságú következtetést fogalmazott meg az alábbiakban: „A familiáris viszony alapján álló nagybirtokos osztály patrimonális hatalmának a politikai élet lefolyására is nagy hatása volt, különösen, ha a közjogi hatalom nem érvényesült eléggé, mint pl. Zsigmond, V. László, vagy a Jagellók alatt.”²¹ A nagybirtokosok familiárisaikon keresztül befolyásolni tudták a megyékben folyó politikát is: „Noha az 1486-os törvény kimondja, hogy alispánt a megyéből való tekintélyes emberek közül kell kinevezni, azonban a XVI. század közepéig a főispánok familiárisaikat nevezik ki alispánná.”²² Hasonló a helyzet a közjogi méltóságok esetében, a különböző hivatalok élére kinevezett személyek familiárisaikat alkalmazták az alsóbb hivatali tisztségek betöltésére: „Szapolyai Erdélyben ugyanolyan területiális hatalommal rendelkezett, mint Kán László, Hunyadi és Újlaki. A familiárisokon alapuló közigazgatási szervezet patrimonális jellegű volt.”²³ A király és a területi hatalmat gyakorló méltóságok betöltői közötti viszonyt is patrimonális jellegűnek tartotta: „A király és az erdélyi vajda közötti tisztán patrimonális jellegű viszonyt csak a Jagellók korabeli törvényhozás próbálja megkérdőjelezni, mikor bizonyos dolgokat kérni merészelnek a királytól a vajdaság

¹⁸ SZEKFŰ GYULA: Szerviensek és familiárisok. Bp. 1912.

¹⁹ Uo. 71. oldal 1. jegyzet

²⁰ Uo. 74.

²¹ Uo. 78.

²² Uo. 108.

²³ Uo. 96–97.

betöltését illetően.²⁴ Ez a viszony oly erős volt, hogy ezt még a legnagyobb főurak sem merték semmibe venni: „Az erdélyi vajda kinevezése királyi felségjog, amelyet még a hatalom nélküli II. Ulászló is gyakorolt.”²⁵ A közemesség Jagelló-kori politikai törekvéseit vizsgálva megállapította: „A Szapolyai párt ereje a köznemesség politikailag iskolázatlan, könnyen vezethető tömegén nyugodott, és nekik állt érdekükben, hogy a Hármaskönyv ne ismerje el a főurak külön rendjét, közjogilag csak annyit érjenek, mint a legszegényebb nemes.”²⁶ Szekfű bírálta azt a jogtörténeti iskolát, amely Werbőcziről dicshimnuszokat zengett. A Hármaskönyv ugyanis a főurak és a nemesség közötti különbség elmosására törekedett,²⁷ tehát nem a történeti valóságot tükrözte vissza.

Szekfű az akkori kutatásban már szinte közhellyé vált udvari párt — köznemesi párt képlet fölé emelkedett, nem állt egyik párt oldalára sem, így a történeti valóság hitelesebb feltárására, az igazi összefüggések korábbiaknál pontosabb megvilágítására nyújthatott példát, és ezzel, új fejezetet nyitott a magyar középkorkutatás történetében.

Szabó Dezső és Szekfű Gyula vitája hű tükörképe annak a változásnak, amely éppen ebben az időszakban megy végbe a magyar történetírásban. Az egyik oldalon található a 19. századi nemesi történet szemléletbeli hagyományokat továbbvivő, döntően politikátörténeti érdeklődésű történetírás, a másik oldalon kibontakozóban van egy, a történeti problémák iránt érzékenyebb, a társadalomtörténet és a kormányzattörténet jelentőségét felismerő irányzat, amelyet természetesen nem kizárólag Szekfű Gyula képvisel. Szabó Dezső az elsőként említett irányzat által összegyűjtött adatokat saját kutatási eredményeivel egészítette ki, és a korábbiakban elfogadott nézeteket sok ponton helyesbítette. Így módon elősegítette egy hitelesebb politikátörténeti kép megrajzolását a Jagelló-kor országgyűléseiről. Történet szemléletbeli megújulásra viszont nem volt képes.

Szekfű Gyula kritikai megjegyzései szerint Szabó Dezsőtől alapvetően eltérő történet szemlélet alapján állt. Komplex megközelítést tartott szükségesnek ahhoz, hogy a Jagelló-kori országgyűlésekről hiteles képet nyerhessen a kutató. A társadalomtörténeti, intézménytörténeti alapvetés nélkül megrajzolt politikátörténet, eseménytörténet számára semmitmondó, mert elmosódnak azok az óriási különbségek, amelyek a 19—20. századot a középkortól elválasztják. Szélesebb alapokon nyugvó történetírás igényét fogalmazta meg Szekfű, aki 1912-ben megjelent művével példát is adott arra, hogy milyen lehetőségek rejlenek egy új szempontú vizsgálódásban. A Jagelló-kor első látásra zavaros, áttekinthetetlen politikai küzdelmei a háttérben meghúzódó érdekviszonyok, függőségi viszonyok feltárásával értelmet nyernek. A kutatás szempontjából sajnálatosnak kell tekintenünk, hogy a későbbiekben Szekfű Gyula nem folytatta ilyen irányú vizsgálódásait.

²⁴ Uo. 88.

²⁵ Uo. 87.

²⁶ Uo. 120.

²⁷ Uo. 114. és Uo. I. jegyzet.

Ferenc Sebők

New Approaches in Research into Jagiello-era Estatism at the Beginning of the 20th Century.

A new phase began in the research into Jagiello-era estatism around the turn of the century. Differences between the old and the new approaches can best be illustrated by the debate between Dezső Szabó and Gyula Szekfű on the history of the Jagiello-era diets. Dezső Szabó preserved the 19th century Romantic idea of history based on ancient traditions and described the Jagiello-diets against a background of political history. According to Gyula Szekfű the history of these diets cannot be presented without a background of social and administrative history. Szekfű provided an example of his idea of modern historiography in his work „Szerviensek és familiárisok” (Servientes et Familiares).